

«ЗАПОРОЖСКАЯ СТАРИНА» ІЗМАЇЛА СРЕЗНЕВСЬКОГО: ПРОФЕСІЙНА ПОЕЗІЯ ЧИ ФАЛЬСИФІКАЦІЯ ФОЛЬКЛОРУ? (історіографія проблеми)

«Запорожская старина» Ізмаїла Срезневського – унікальна пам'ятка доби українського романтизму, що зіграла важливу роль у розвитку фольклористики, літератури, історіографії. Недосконала теоретико-методологічна база польової роботи та едиційної практики спричинилася до того, що до збірника разом з автентичними фольклорними записами потрапили зразки авторської поезії, контаміновані тексти. З розвитком науки змінювалися погляди на фольклор, а отже, і на видання І. Срезневського. Історіографії цієї проблеми присвячена стаття.

Ключові слова: історія фольклористики, методологія запису, едиційна практика, фальсифікації фольклору.

«Запорожская старина» Измаила Срезневского – уникальный памятник эпохи украинского романтизма, сыгравший важную роль в развитии фольклористики, литературы, историографии. Незрелость теоретико-методологической базы полевой работы и эдиционной практики привели к тому, что в сборник вместе с аутентичными фольклорными записями попали образцы авторской поэзии, контаминированные тексты. С развитием науки менялись взгляды на фольклор, а следовательно, и отношение к изданию И. Срезневского. Статья посвящена историографии этой проблемы.

Ключевые слова: история фольклористики, методология записи, эдиционная практика, фальсификации фольклора.

The Zaporozhian Antiquities is a unique record from the Ukrainian Romanticism epoch that has played an important role in development of the folklore studies, literature and historiography. The imperfect theoretical and methodological base of field work and edition practice has led to the fact that the samples of auctorial poetry and contaminated texts have appeared in the collection along with the authentic folkloric records. As, the science developed, the views on folklore transformed as well and consequently, the attitudes to the publication by I. Sreznevskyi also changed. The present paper is devoted to the historiography of this problem.

Keywords: history of folklore, recording methodology, edition practice, folkloric counterfeit.

Дитячі та юнацькі роки Ізмаїла Срезневського (1812–1880) тісно пов'язані з Україною. У 1826–1829 роках він навчався в Харківському університеті, у 1832–1833 роках працював домашнім учителем у поміщиків Подольських у селі Варварівка Павлоградського повіту Катеринославської губернії, де в цьому та інших селах займався збиранням народної творчості. У той час уже були видані перші збірники українського фольклору М. Цертелєва і М. Максимовича, формувалися наукові засади історичної науки, фольклористики, літературознавства, мовознавства. Усі науки не мали не тільки джерельної бази, але й методики польових досліджень та едиційної практики. До запису фольклору першими звернулися майбутні історики та поети-романтики, які не мали наукового досвіду для

розмежування авторського, літературного твору від фольклорного, так само фальшованого, від достовірного. Про точність запису, про фальсифікати, подробиці тоді не йшлося [17, с. 133]. Такий стан був характерний не лише для української, а й для всіх європейських культур. Як зауважує О. Пипін, читач іще не готовий був сприйняти фольклор у його автентичному вигляді. Тож редагування народно-пісенних зразків, контамінація їх з різними варіантами та авторськими творами було звичайним явищем – усе це виправдовувало мету, поставлену романтиками: пізнання історії свого народу, його душі, його духу, його життя. До редагування й контамінації записаних фольклорних текстів удався Михайло Максимович, готуючи до друку збірник 1834 року [4, с. 14–17]. Цей збірник готувався в

активній співпраці з І. Срезневським [4, с. 27–30]. Тож і його «Запорожская старина», подібно до інших збірників, стала дзеркалом тогочасних методологічних та едиційних проблем української фольклористики. У шести випусках цього альманаху (1833–1838) опубліковано 48 пісень та дум, більшість з яких, як вказано в коментарях, записано самим І. Срезневським у Павлоградському повіті Катеринославщини [6, с. 29]. Більше про польову практику йдеться в листуванні вченого, зокрема в листах до матері [7] та до бібліографа й перекладача В. Анастасевича: «Случалось нередко проводить целые дни в мире преданий, целыми днями наслаждаться звуками бандуристов и старинными песнопениями. Часто рука у меня уставала на бумаге [...], а воображение не выходило из этого мира» [19, с. 61]. Як бачимо, І. Срезневський дійсно захоплювався українським фольклором і записував його від бандуристів! У цьому ж листі він повідомляє, що записав на Запоріжжі близько 70 пісень та дум «чисто исторических» [19, с. 61].

Загальновідомо, що в процесі запису він вдавався до реконструкції усної традиції. Про 97-літнього дідуся Гречку із с. Ворона, колишнього запорожця, якому вже зраджувала пам'ять, він писав: «Я его напоумливаю, он припоминает, исправляет мои ошибки и дело ладно» [7, с. 221]. А в передмові до першого тому видання І. Срезневський детально виклав принципи підготовки до друку зібраних матеріалів: «Я старался [...] поверить сам лично все доставленное, исправить ошибки, находившиеся в различных списках, сверить списки, выбрать из них лучшее, наконец сделать собрание свое сколько возможно полнейшим и правильнейшим» [6, с. 18]. Безперечно, з точки зору сучасної науки упорядник вчинив неприпустиме, але слід зважати на обставини, у яких формувалося це видання і сам Срезневський як науковець. Саме вони дали йому право стверджувати, що в цій книзі «помещены подлинники песен и дум» [6, с. 19]. Однак, більшість дум (насамперед записи самого Срезневського) – це або невдало стилізована під фольклор авторська поезія, або контамінація уривків різних за структурою творів. У коментарях І. Срезневський неодноразово вказував на те, що контамінацію здійснював він сам

при підготовці текстів до друку, вважаючи різні варіанти пісень уривками однієї пісні [6, с. 83, 84, 111]. Наприклад, пісню про Саву Чалого мав він у чотирьох варіантах. «Всякий из них был неполон, и поэтому я решился совокупить сии списки воедино» [6, с. 119].

Отже, як бачимо, це не був фольклор у тому вигляді, в якому він існує в природі. Звернувшись до стилістики текстів, виявимо цілий комплекс нехарактерних для фольклору й для української мови лексем та словосполучень, на зразок «бубни заорали», «турок дереться», «списи булатнії» тощо, а також нерівномірність структури та мелодики вірша, майже повну відсутність фольклорних формул або цілком некоректне вживання їх.

Романтики 20–30-х років XIX ст. «справжність» пісень та дум вимірювали тим, наскільки точно вони відображають події, згадані в літописах, адже в той час на фольклор дивились як на історичний документ. Саме з метою досягти повного збігу з літописами (нерідко також сфальшованими) вдавалися до компіляції різних записів. За це й заслужив І. Срезневський різкої критики своїх сучасників – М. Драгоманова, М. Костомарова, О. Пипіна, – але все це сталося згодом. А в той період він не визнавав, та й не міг визнати своєї помилки. Щоправда, у листі до В. Анастасевича ще 1838 року він висловлює певне розчарування у своїй праці, невдоволення нею, але що саме має на увазі, сказати важко: «Я должен сожалеть, что поспешил с изданием, не успел обдумать» [19, с. 62]. А майже через 20 років (у 1854-му) в рецензії на збірку А. Метлинського він ще раз висловив критичну оцінку свого видання: «Как первый опыт в своем роде, и опыт юноши, едва учившегося оценить дотоле еще не подвергавшиеся оценке произведения народной эпопеи русской, мое издание было годно только на время» [17, с. 101].

І це цілком об'єктивна й справедлива оцінка. Книга І. Срезневського мала свого часу значний резонанс і велике значення, недаремно Катерина Грушевська назвала її «найзамітнішим явищем десятиліття» [3, с. XXXVIII]. Адже він один з перших звернув увагу на історичне значення фольклору, а в передмові вперше висловив і обґрунтував постулати культурно-історичної школи. «Запорожскою стари-

ною» захоплювалися Гоголь, Шевченко, Максимович, Костомаров, Буслаєв та інші сучасники, пісні з неї передруковувались у багатьох збірниках, у тому числі й у збірниках М. Максимовича. Щоправда, М. Максимович у кінці життя визнав ненародне походження цих дум та пісень. У 1872 році при зустрічі з М. Костомаровим він, за свідченням останнього, сказав, що «в тридцатых годах, когда издан был его сборник, он, получивший воспитание в Москве, был недостаточно знаком с духом народной малорусской поэзии, а потому обманулся, приняв за чисто народные эти думы и песни и перепечатал их из “Запорожской старины”, тем более, что они составлены (по его мнению) даровитым автором» [11, с. 628].

М. Костомаров тут постраждав найбільше, тому не дивно, що саме він згодом найгостріше критикував І. Срезневського. Як зазначає О. Пипін, М. Костомаров приятелював зі Срезневським, тривалий час був під його впливом і, як усі, захоплювався «Запорожскою стариною» [17, с. 184]. Саме вона збудила в ньому «стремление к изучению малорусской народности» [24, с. 40]. У 1843 році в Харкові вийшла друком магістерська дисертація М. Костомарова «Об историческом значении русской народной поэзии». Цілий розділ її під назвою «Малорусская народная историческая поэзия» ґрунтується на матеріалах «Запорожской старины». Як один з основоположників культурно-історичної школи, автор намагається висвітлити історію України переважно за народною творчістю, навіть не підозрюючи фальшивості саме цього джерела. Тому й висновки Костомарова щодо цих творів однозначні: «Во всех этих песнях события рисуются верно» [12, с. 115]. Проте згодом М. Костомарову довелося переглядати свої позиції та спростовувати сказане раніше. Оцінюючи ці події з погляду свого наукового досвіду, 1874 року М. Костомаров називав об'єктивні причини того, що фальшовані твори потрапляли до фольклорних збірників: «Область народной поэзии представлялась нам нагруженною неведомыми сокровищами, народный язык был недостаточно изучен, – все казалось возможным, никто не чувствовал в себе столько сил и столько знания, чтобы изречь приговор над тем, что в ней существует и что может суще-

ствовать, и что противоречит ее духу, языку и приемам» [11, с. 612]. Костомаров жалкував з приводу того, що раніше видані пісні ненародного походження, які вважали народними, «успели уже оставить вредные влияния в науке и литературе» [11, с. 613]. У 1880 році в листі до О. Корсуна він висловлює запізнілі жалі за нерозважне довір'я до праць І. Срезневського, які мали на нього «зловредное влияние (в научном отношении)»: «Много вреда наделал малорусской истории этот человек! [...]. Однако мужества и честности у него не хватает, чтобы решиться во имя истины публично сознаваться (sic!) в том, что все выдаваемое им за историческую и этнографическую правду было ложь!» [24, с. 41].

Слід зазначити, що сумніви стосовно автентичності записів І. Срезневського з'явилися вже в 30-х роках ХІХ ст., – але не в Україні. Польський критик та історик літератури Михайло Грабовський в рецензії на збірник М. Максимовича 1834 року порушив питання про походження окремих дум, зокрема думи про повстання Наливайка та про похід на поляків [4, с. 25]. «Я не гадаю, – писав М. Грабовський, – щоб перша з названих дум виникла внаслідок творчості якого-небудь бандуриста. При наявності барв простої народної поезії в ній видно деяку умілість і непростонародний спосіб трактування події». Стосовно другої думи М. Грабовський вважав, що вона також ненародна за змістом і належить тому ж авторові, що й попередня: «Немає в ній зовсім простоти та плястичности народної поезії, ані пісенної плавности, ані повістярської послідовности. Це поезія дифірамбічна, Байронівська. Вона складається з частин без зв'язку, подібно до “Гяура”» [4, с. 25]. Отже, М. Грабовський, вперше звернувши увагу на стиль цих дум, вказав навіть на те літературне джерело, яке міг наслідувати автор підробки. Володимир Данилов, який аж 1929 року звернув увагу на це джерело, додав, що «фальзарій, без сумніву, людина талановита, не цілком добре знав народню українську мову й добре був знайомий зі “Словом о полку Игореві” та “Задонщиною”» [4, с. 26].

Поступово й в Україні змінювалося ставлення до фольклору. У 70-х роках ХІХ ст. він уже був предметом філологічних студій, а представники культурно-

історичної школи в особі В. Антоновича і М. Драгоманова поставили завдання відділити твори правдиво народні від підробок. Про це вони заявили в передмові до I тому «Исторических песен малорусского народа» [9, с. II]. У своєму виданні вони зробили першу спробу науково обґрунтувати ненародність дум та пісень, опублікованих у «Запорожской старине». Катерина Грушевська назвала це найбільшим і найціннішим здобутком тодішньої критичної думки, «глибоким переверотом в історико-літературних поглядах суспільности» [23, с. I]. Саме філологічний погляд на фольклор допоміг М. Драгоманову ідентифікувати низку підробок, які «до того полны ошибок в языке, до того различаются от народных песен в характере, что даже странно, как могли они вводить так долго в заблуждение людей, знакомых с характером неподдельно-народных песен и дум малорусских» [9, с. XXIII]. М. Драгоманов перший визначив характерні ознаки фальсифікатів – це невдале змішування віршового розміру пісень та дум, контамінація різних пісеньних уривків, неприродність мови, наявність незрозумілих висловів (нібито дуже архаїчних), узгодженість з популярною в 30-х роках XIX ст. «Історією Русів» і розбіжність з іншими, достовірними історичними джерелами. Більшість підробок «Запорожской старины» стосувались періоду козаччини від Наливайка до Богдана Хмельницького.

До цієї ж проблеми повертається М. Драгоманов 1885 року в другій частині праці «Політичні пісні українського народу», де він детально аналізує фальшовані пісні про Палія і Мазепу та фальшовану думу про Полтавську битву [16, с. 58–69], які, на його думку, складом своїм зовсім не подібні ні до кобзарських дум, ні до пісень [16, с. 59], наповнені численними русизмами, анахронізмами та фактичними помилками, які не трапляються у справді народних творах. Подібно до М. Грабовського (а пізніше В. Данилова та А. Шамрая), М. Драгоманов доходить висновку, що ці пісні та думи нагадують вірші слабких поетів школи Гулака-Артемовського, наприклад, того ж І. Срезневського [16, с. 84].

Після виходу в світ «Исторических песен малорусского народа», того ж 1874 року М. Костомаров написав доклад-

ну рецензію на це видання, в якій, між іншим, зробив детальніший, ніж у Драгоманова, текстологічний аналіз підозрюваних у фальсифікації творів «Запорожской старины» [11, с. 611–628]. Найперше, що, на думку М. Костомарова, змушує засумніватись у їх автентичності, – це повна відсутність варіантів цих пісень у пізніших записах, яскрава подібність їх до «Історії Русів», не досить майстерна контамінація, некоректне слововживання, штучні повтори, що затемнюють зміст, вживання вигаданих, неіснуючих у народі слів та епітетів тощо [11, с. 612–615]. До вже згаданих Драгомановим дум він додає ще ряд творів, що відображають події та постаті, яких не було в історії (а на той час М. Костомаров уже добре знав історію козаччини), – тож таким чином практично всі тексти Срезневського були оголошені ненародними. М. Костомаров перший після М. Грабовського подивився на них як на явище літературне, далеке від поетичного стилю фольклору, ґрунтовний текстологічний аналіз дав йому можливість відмежувати авторське від народного, які в епоху романтизму сприймалися як єдине ціле. Питання ж про те, чи були ці думи й пісні створені навмисне, з метою видати їх за народні, чи написані незалежно, як і будь-який поетичний твір, а збирачі помилково зарахували їх до народних, міг вирішити лише сам упорядник. Однак на критику сучасників він ніяк не зреагував. Тож це дало підстави науковцям знову й знову повертатися до цієї проблеми. В дискусію вступила лише дочка І. Срезневського, та й то приватно, і її реакція була швидше емоційною, ніж науковою. Її обурило заява О. Пипіна про те, що «Срезневский несомненно взял грех на душу, когда утверждал, будто записывал со слов бандуристов те песни, которых у бандуристов не существовало», висловлена 1885 року на сторінках «Вестника Европы» в статті «Обзор малорусской этнографии» і повторена 1891 року в «Истории русской этнографии» [17, с. 100]. У листі до Пипіна пані Срезневська зауважила, що батька могли ввести в оману особи, які надсилали йому матеріал [8, с. 320–321]. Однак все це дивно, бо син І. Срезневського, досліджуючи архів свого батька, повідомляє про збірник записів пісень, які постачали вченому члену його гуртка ще до виходу «Запорожской

старини». Очевидно, це були чорнові записи, «написані олівцем, нашвидкуруч», «обведені чорнилом», – і майже коло всіх вказано місце запису та особу записувача. В. Срезневський, згадуючи думки попередників про «Запорожскую старину», все ж застерігає, що до питання фальсифікації слід підходити «вдумливіше та обережніше» [21, с. 76, 80].

У 20-х роках ХХ ст. до проблеми фальсифікації українського фольклору звернулися видатні українські вчені, представники ВУАН. Зокрема, Ф. Колесса назвав «Запорожскую старину» «головним жерелом, з якого розходилися фальшовані пісні й думи» [10, с. 157]. М. Грушевський зауважив, що І. Срезневський «і весь той гурток українських романтиків ставився до свого діла занадто свobodно, не спиняючись перед свідомим власним компонуванням та поправлюванням автентичного матеріалу» [3, с. 97].

Значно більшу увагу «Запорожской старине» приділила К. Грушевська у передмові до першого тому корпусу «Українських народних дум», назвавши її збіркою «перелицьованої пісенності», далеко нижчою від збірки Цетрелева та записів, опублікованих в «Украинском альманасі» [23, с. XXXVI]. К. Грушевська звинувачує І. Срезневського у «грандіозній містифікації», у свавільному трактуванні народної творчості, у безцеремонному обходженні з записами фольклору, а також розглядає можливі механізми фальсифікації текстів. Особливі претензії висловила дослідниця до едиційної практики Срезневського, яка через 100 років (1920-і рр.) уже не відповідала вимогам науки: «Срезневський навіть не згадує, наскільки його бандуристи “помилялися” у своїх думках і піснях, і наскільки він поправив свої тексти: поправив та й годі» [3, с. XXXVI]. Здійснюючи ретельний текстологічний аналіз окремих дум, у порівнянні з народними, К. Грушевська намагалася встановити першоджерело цих підробок. Однак, не маючи необхідних архівних матеріалів, вона все ж уникає спокуси безапеляційно класти всю відповідальність за підробки лише на Срезневського, припускає навіть, що «може, автентичність цих дум як-небудь інсценували перед ним, так що Срезневський міг їх записувати, не знаючи, що вони не народні» [3, с. XXXVIII].

Оригінальний погляд на досліджувану проблему висловив у 1920-х роках літературознавець Агапій Шамрай у статті «До початків романтизму». Він, подібно до М. Грабовського, розглядав «Запорожскую старину» не як об'єкт фольклористики, а як історико-літературний факт, як авторську поезію, типову для школи романтиків [24, с. 41]. І тотальне захоплення сучасників, і повне розвінчання в той час, коли вона вичерпала себе, запліднивши літературу свіжими темами та стилістичними елементами – типовий факт у європейському масштабі [24, с. 42]. Твори, подані І. Срезневським, А. Шамрай розглядає не як фальсифікації фольклору, а як стилізації під фольклор – і показує механізми цієї стилізації.

Нічого не внесли у вирішення цієї проблеми історіографи радянської доби. Усі їхні зусилля зводилися до того, щоб спростувати думку т. зв. «буржуазних учених» – М. Костомарова та М. Драгоманова. А спростування це полягало, фактично, у поверненні назад, у 30-і роки ХІХ ст., бо знов шукали (і знаходили) у фольклорі відображення реальних подій та осіб, і в цьому, на їхню думку, полягала народність цих творів. Про текстологію, звісно, не йшлося [18; 13; 15]. Однак, незважаючи на всю одіозність деяких висловлювань цих учених, проглядається певне, не позбавлене рації, бачення проблеми: в недосконалої методикі запису, недосвідченості збирача, у некомпетентності виконавця (О. Романець [18, с. 33–34, 37]), у неприйнятній у наш час едиційній практиці, згідно з якою вдавалися до редагування фольклору [13, с. 51].

Отже, «Запорожская старина» українськими вченими всіх поколінь розглядається як видатна пам'ятка своєї епохи, що відіграла мало не вирішальну роль у формуванні підвалин української історії, фольклористики, етнографії, літературознавства.

Література

1. Булашев М. Г. Восточнославянские языковеды // Булашев М. Г. Библиографический словарь. – Минск : Издательство БГУ, 1977. – Т. 1.
2. Гарасим Я. Культурно-історична школа в українській фольклористиці / Ярослав Гарасим. – Л. : ЛДУ ім. Івана Франка, 1999.

3. *Грушевський М. С.* П'ятдесят літ «Исторических песен малорусского народа» Антоновича і Драгоманова / Акад. М. Грушевський // Україна. – 1924. – Кн. 1–2.
4. *Данилов В. В.* Другий збірник українських пісень М. О. Максимовича 1834 року / Володимир Данилов // Україна. – 1929. – Кн. 5 (жовтень-листопад).
5. Запорожская старина. Издание Измаила Срезневского. Часть II. – X. : В университетской типографии, 1834.
6. Запорожская старина И. Срезневского. – X. : В университетской типографии, 1833. – Ч. I.
7. Из переписки И. И. Срезневского 1829–1839 гг. // Киевская старина. – 1901. – Кн. 6, 7, 8.
8. Історія літератури рускої / написав О. Огоновський. Період новий. Література наукова. 2. Измаїл Срезневський // Зоря. – 1893. – Ч. 16.
9. Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. – К., 1874. – Т. I.
10. *Колесса Ф. М.* Українські народні думи. Перше повне видання з розвідкою, поясненнями, нотами і знімками кобзарів / д-р Філарет Колесса. – Л. : Накладом товариства «Просвіта», 1920.
11. *Костомаров Н. И.* Историческая поэзия и новые ее материалы / Н. Костомаров // Вестник Европы. – С.Пб., 1874. – Кн. XII. – Декабрь.
12. *Костомаров Н. И.* Об историческом значении русской народной поэзии // *Костомаров М. И.* Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства / упорядкув., приміт. І. П. Бетко, А. М. Полотай; вступ. ст. М. Т. Яценка. – К. : Либідь, 1994.
13. *Крюков А. В., Сарбей В. Г.* Ще раз про «Запорожскую старину» І. І. Срезневського / А. В. Крюков, В. Г. Сарбей // Народна творчість та етнографія. – 1978. – № 6.
14. [Листи І. Срезневського] // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1902. – Кн. 3. – Т. XLVII.
15. *Мельник В. М.* Історична правдивість фольклору. – Л., 1968.
16. Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст. з увагами М. Драгоманова. Частина перша. Розділ другий. – Женева : Печатня «Громади», 1885.
17. *Пыпин А. Н.* История русской этнографии / А. Н. Пыпин. – С.Пб., 1891. – Т. 3. Этнография малорусская.
18. *Романець О.* Чи фальсифікат «Запорожская старина»? / Олекса Романець // Народна творчість та етнографія. – 1967. – № 1.
19. *Свіясов Є. В.* Лист І. І. Срезневського до В. Г. Анастасевича / Є. В. Свіясов // Народна творчість та етнографія. – 1983. – № 5.
20. *Срезневский В. И.* Из первых лет научно-литературной деятельности И. И. Срезневского / Вс. Срезневский // Киевская старина. – 1898. – № 2.
21. *Срезневський В. І.* Про збирачів українських пісень. З гуртка І. І. Срезневського на початку 1830-х років / В. І. Срезневський // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – Кн. XIII–XIV.
22. Украинский альманах. – X. : В университетской типографии, 1831.
23. Українські народні думи / тексти №№ 1–13 і вступ К. Грушевської. – К. : ДВУ, 1927. – Т. I.
24. *Шамрай А.* До початків романтизму / Агапій Шамрай // Україна. – 1929. – Кн. 5. – Жовтень-листопад.